

Н.М. Зуб (Руденко)

СХІДНІ АДРЕСАНТИ А.Ю. КРИМСЬКОГО¹

Епістолярна спадщина видатного українського сходознавця Агатангела Юхимовича Кримського надзвичайно багата і розлога. Кількість його адресантів, рівнозначно і, навпаки, тих, до кого писав вчений, складає широке і різноманітне коло. Насамперед це його родина, середовище друзів, діячі освіти і науки, його учні і педагоги, знайомі і, безумовно, ті, з ким велись офіційна, діловодна та робоча звітність і переписка. У більшості випадків ці зв'язки міцно перепліталися у вигляді дружньо-робочого листування.

Вивчення епістолярію відомого вченого продовжується і сьогодні та вже знайшло своє відображення у різноманітних статтях [Васильюк 2010], дослідженнях [Агатангел Кримський... 2006] та студіях [Епістолярна... 2005]. Адже саме цей жанр джерельних матеріалів не тільки здатен доносити до нас факти минулого у баченні автора, а й дає змогу поринути у його чуттєві та емоційні настрої.

Листи дають можливість розкривати сюжетну лінію взаємовідносин між автором і адресатом, завдяки цим особливостям дослідник має змогу для глибинного аналізу, а не лише інтерпретації подій і всіх тих обставин, що стали їхньою причиною чи наслідком. Листи є тим засобом, що здатний через покладену на них функцію відображати зв'язки адресата та адресанта із зовнішнім світом і водночас розкривати внутрішній світ осіб, що їх написали. Це поєднання і є найважливішим чинником у дослідженні інформаційної наповненості та важливості епістолярної спадщини.

Добррозичливість і теплота у спілкуванні, а разом з тим і в листуванні яскраво простежується у листах до друзів та колег.

Але найбільше хотілося б звернути увагу на коло адресантів, що проживали на території Північного та Південного Кавказу, у Середній Азії та на Близькому Сході.

Постаті, що залишили по собі епістолярну спадщину, за своїми заняттями у повсякденному житті значно різнилися. Спільністю можна визначити лише початок знайомства та дружби між Кримським і його адресантами. У переважній більшості це були його студентські друзі, його вчителі та викладачі, а також його учні, що з часом стали на різний життєвий та творчий шлях. А втім на довгі роки зберігали взаємовідносини з Агатангелом Юхимовичем.

Частину адресантів становлять вчені та культурні діячі, чиє коло інтересів хоч якимось чином перетиналося з широко-масштабними захопленнями і горизонтом досліджень талановитого сходознавця.

У листах А.Ю. Кримський і давав поради, і сам прагнув їх отримати, ділився враженнями і спогадами чи узгоджував плани майбутніх розвідок і досліджень, допомагав у нагальних життєвих питаннях чи шукав шляхи вирішення соціально-побутових колізій повсякдення.

Навіть з епістолярію до українських науковців та громадських діячів він постійно згадує свою роботу в галузі орієнталістики. Таке сумісництво інформації в листах дає нам змогу простежити не лише плідну роботу на цій ниві, а й виокремити інтереси та вподобання Кримського, а у відповідності до того – й неабиякі зусилля, докладені до детальних і плідних досліджень.

З-поміж унікального епістолярію, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, слід виокремити окремі листи, адресовані А.Ю. Кримському, що надходили до нього зі східних регіонів Російської імперії (фонд I та XXXVI). Період, який вони охоплюють, розтягнувся від останніх років XIX та першої декади XX століття.

На жаль, це лише окремі поодинокі вкраплення “східної географії” в його величезну епістолярну спадщину. Фактично більшість із них збереглися лише в одному екземплярі від тієї чи іншої особи. Тому важко говорити наразі про те, наскільки довготривалою була переписка з цими постантами. Втім всі вони теплі й дружні, а їхній текст свідчить, що переписка мала далеко не уривчастий характер. А невелика кількість – це лише наслідок впливу фактора часу та обставин на їхню збереженість.

Кожен з адресантів, незважаючи на вік чи професійну зрілість, звертався до Кримського по допомогу чи надавав їй у вигляді відповідей на конкретні запитання, що хвилювали на той час вченого. Але з усього видно, що коло наукової обізнаності та зацікавленості в розвідках у Кримського поступово розширювалося і збагачувалося, оскільки всі адресанти, попри зацікавленість у східній тематиці, належали до різних спрямувань у цій галузі. Та всі дотичні й перехресні питання мовознавства, літератури та сходознавства в цілому доволі жваво “обговорювалися” різними мовами і шрифтами, доступними “співрозмовникам”. Серед них – учні, колеги, визнані науковці, громадські діячі. Спільність інтересів і дружба долали перепони просторих степів Азії і гір Кавказу і виливалися в листи, що свідчать про глибокий професіоналізм, відданість справі і щирісердні людські взаємини.

Найбільшу за кількістю групу листів вказаної тематики складають звісточки до Агатангела Кримського від Сагилгана Сабатаєва (1874–1921), адресовані з різних населених пунктів Семиріччя (територія сучасного Казахстану). Він був учнем Кримського, хоча сучасна енциклопедія Казахстану подає про нього вкрай коротеньку довідку, повідомляючи, що він – “общественный деятель, первый казахский агроном, член правительства Алашорда... один из первых перевел на русский язык... стихи Абая Кунанбаева «Лето» и М. Дулатова «Печаль»...” [Казахстан... IV 2006, 441–442].

На час, коли тривала вищевказана переписка, він брав участь в експедиції з дослідження степу відомого статиста Російської імперії Ф. Щербини як перекладач. Саме з цієї причини переписка між колишніми вчителем і учнем сповнена

етнографічних матеріалів із життя регіонів, де доводилось бувати С. Сабатаєву по службі. Він ділиться своїми враженнями від побаченого: “...насмотрелся китайских порядков” [IP НБУВ, ф. XXXVI, спр. 434, 1]; “У китайцев в большом ходу нагайка – всякого провинившегося наказывают розгами” [IP НБУВ, ф. XXXVI, спр. 434, 2]; дає пояснення незрозумілих термінів, наводить приклади їхнього загальноприйнятого російського еквівалента – “(укурдайство – есть волость)”; подає опис міста Чугучак, яке йому не сподобалось, бо “грязный, улицы тесные, нет никакого порядка. Жители главным образом китайцы, сарты, тайды, есть также киргизы-джайтаки” [IP НБУВ, ф. XXXVI, спр. 434, 2].

Попри, головним чином, наукову спрямованість епістолярних послань, А. Кримський не забував про своє захоплення – колекціонування поштових знаків (марок). Прямим свідченням улюбленого хобі є його постійні нагадування у листах чи відповіді адресантів щодо цього на кшталт: “Что касается китайских марок, я не достал, да и, кроме того, Ваше письмо я получил после приезда из Чугучака, пока я работаю в составе Зайсанской партии экспедиции...” [IP НБУВ, ф. XXXVI, спр. 434, 2 зб.].

Знову ж таки незмінні рядки, як і в більшості листів до Кримського, про плани щодо майбутнього – вони у С. Сабатаєва скоріше невизначені: “...что касается Восточного института в г. Владивосток, я еще не знаю...”, а разом з тим і просякнуті сподіваннями на краще життя [IP НБУВ, ф. XXXVI, спр. 435, 1 зб.]. Прагне він і до підтримки з боку товариша по листуванню, тобто Агатангела Юхимовича, оскільки вже в наступних посланнях зустрічаємо таке: “Напишите также насчет должности преподавателя сартовского языка (чагагайської мови, що покладена в основу узбецької та уйгурської літературних мов. – Н.З.), пишите, что нового у Вас в институте, ушел ли Муркос (арабіст, професор інституту. – Н.З.) и что нового в г. Москве” [IP НБУВ, ф. XXXVI, спр. 435, 2 зб.].

Листи написані у складний для С. Сабатаєва період: він змінює посади, місця проживання, про що постійно повідомляє в листах до свого вчителя, детально змальовуючи картини свого оточення: “Пишпек... город очень маленький, даже нельзя найти порядочную квартиру,

мало интеллигенции – большею частью жители крестьяне, киргизы, сарты, джайтаки и чиновники различных ведомств. Ничего нельзя достать, страшная дороговизна...” А далі повідомляє про вкрай дивну і неприємну для нього річ: “...кажется, никто не выписывает газет столичных. Читает нечего, страшная скука...” [ІР НБУВ, ф. ХХХVI, спр. 436, 1 зв.].

Неодноразово у листах [ІР НБУВ, ф. ХХХVI, спр. 435, 1 зв.] Сатилган Сабатаєв пише про свою омріяну посаду, і найважливішим для нього є те, чого він досягне, отримавши її, для свого народу: “...думаю перейти в казенную палату, мне очень хочется занять должность податного – занимая должность податного, можно принести своей деятельностью огромную пользу родине – в руках податного по закону судьба киргизов по взысканию податей и земских сборов – податный инспектор имеет право отстрочить сдачу податей и др. повинностей...” [ІР НБУВ, ф. ХХХVI, спр. 436, 2]. Та насправді це було далеко не простою справою, і тому постійний відчай коригував плани талановитого перекладача. Вже в наступних листах він знову шукає підтримки А. Кримського, щоб бодай хоч якось змінити своє ускладнене становище: “У меня к Вам просьба: можно ли получить из института рекомендацию к господину Туркестанскому генерал-губернатору, если мне не удастся поступить в Восточный институт, то думаю поступить на службу в Туркестанский край...” [ІР НБУВ, ф. ХХХVI, спр. 437, 1].

З усього написаного досить чітко проглядає наявність того ситуативного факту, що листування з А. Кримським є для С. Сабатаєва підтримкою і розрадою на шляху життєвих незгод та труднощів: “Если думаете иметь со мной переписку, я буду очень рад этому, всегда буду готов отвечать на Ваши письма очень аккуратно... Не забывающий Вас и покорный Ваш слуга...” [ІР НБУВ, ф. ХХХVI, спр. 435, 2-2 зв.].

Зберігається серед рукописних матеріалів і лист із м. Грозного від відомого фольклориста кумицького народу, збирача уснопоетичної творчості “кавказьких татар”. На той час це “смотритель Грозненской горской школы” Аділь Саримурзаєвич Шемшедінов. Серед його напрацьованого наукового спадку найбільш відомі “Легенды и сказания кумыков”, що вперше

були опубліковані в “Этнографическом обозрении” в 1905 р. [Шемшедінов 1905, 148–164]. Саме про відбиток із цього журналу й повідомляє автор листа, вказуючи, що надіслав його Агатангелу Юхимовичу. А далі продовжує щодо власних планів: “Серию легенд, думаю, можно продолжить, с выбором наиболее оригинальных; может быть, в будущем удастся издать собранные легенды вместе с кумыкскими текстами и объяснениями” [ІР НБУВ, ф. ХХХVI, спр. 464, 1].

Також звертається з проханням надрукувати в “Трудах по востоковедению”, що видавалися Лазаревським інститутом, його випускню дисертацію “Религиозные войны в Дагестане при Гази-Мухаммеде и Гамбате” за редакцією Кримського [ІР НБУВ, ф. ХХХVI, спр. 464, 1 зв.]. Прагне скопіювати її для себе, просить допомогти в цьому, надіславши для створення дубльованого варіанта. Першого, мабуть, не сталося; як склалися справи з копіюванням оригіналу, також важко робити бодай якесь припущення. Згадує він і про “Персидскую хрестоматию” Гафарова (Мірза Абдулла Гафаров – викладач перської мови Лазаревського інституту східних мов. – Н.З.), де використаний перський текст з допомогою літографського способу. Саме такий метод для друкування арабських текстів пропонує і Шемшедінов.

А. Шемшедінов повідомляє про отримання ним відкритого листа Санкт-Петербурзької археологічної комісії для проведення археологічних досліджень у Хасав’юртовському окрузі. І знову ж такі прохання до Кримського: “Раскопки – для меня занятие новое, и я был бы Вам очень благодарен, если бы мне указали на какиенибудь руководства для пособия при ведении подобного рода работ” [ІР НБУВ, ф. ХХХVI, спр. 464, 2]. Також повідомляє про відкритий лист із канцелярії намісника Кавказького для поїздки Терською і Дагестанською областями.

Листи містять уривчасті згадки і про побут та мізерну зарплатню адресанта, що заважає його плідній дослідницькій роботі. А головне, що він має багато творчих планів, які неодмінно прагне з часом здійснити.

Крім своїх прохань, втім, автор зазначає й таке: “Вашей просьбы я не забыл и во время поездок всячески буду разыски-

вать арабские и другие мусульманские рукописи” [ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 464, 2 зв.]. Лист теплий і зворушливий та закінчується словами: “Надеюсь, что Вы напишете мне и не откажете исполнить просьбы Вашего бывшего ученика уважающего Вас А. Шемшединов” [ІР РБУВ, ф. XXXVI, спр. 464, 2 зв.].

До речі, з усього видно, що надалі Аділь Шемшединов проводив етнографічні поїздки для збору фольклорних матеріалів із життя свого рідного кумицького народу, оскільки в 1910 р. те ж таки “Этнографическое обозрение” знову надрукувало його “Легенды и сказания кумыков” [Шемшединов 1910, 139].

Був серед адресантів А. Кримського і видатний вчений Жузе Пантелеймон Хрестович (1871–1942) – історик-сходознавець, арабіст. У фондах Інституту рукопису листів від нього збереглося лише в кількості двох одиниць.

У листі за 1904 р. він дякує Кримському за останню його працю “Исследование о 1001 ночи”. З особливою вдячністю акцентує увагу на зусиллях, спрямованих на “ознакомление русского общества с исламом, так и с востоком вообще” [ІР РБУВ, ф. XXXVI, спр. 275, 1]. Це не випадкове зауваження, оскільки й сам П. Жузе у своїх наукових доробках поєднував історію, літературу та право з дослідженнями стосовно ісламу та мусульманської релігії [Жузе 1899; Жузе 1904].

Вказує, що з великою цікавістю прочитав “Историю ислама” Кримського, і відразу ж висловлює побажання на майбутнє щодо подібних розвідок, разом з тим нарікаючи, що в нього по декілька років лежать готові переклади, а друкуватися ніде.

Натхненно і плідно працюючи над сходинковими студіями, П. Жузе мав і багато планів та розробок, якими в листі ділиться з Агатангелом Юхимовичем: “Вот уже два года как работаю над составлением подробного толкования на Коран. Сообщу Вам вкратце план своей работы в надежде получить от Вас полезные указания и добрые советы. Перед каждой сурой будет помещено мной краткое исагогическое истолкование о времени и причинах ее появления и т.д. Затем будет напечатан арабский подлинник с новым русским переводом, а под линией – всестороннее

толкование текста. ... Желательно было бы узнать Ваше мнение о своевременности и пользе подобного труда” [ІР РБУВ, ф. I, спр. 22976, 1 зв.].

А далі майже дві сторінки зауважень власне до робіт А. Кримського, згідно з текстом листа – з його ж подачі. Спочатку вказано на друкарські помилки в книзі про арабський друк, а далі йде професійна деталізація щодо літер і звуків у словах, щодо близькості у правильності їхньої передачі самими носіями мови.

І наостанку, що було властиво і для більшості адресантів А. Кримського, – прохання надіслати праці орієнталіста. Звичай, це був “класичний” стиль обміну літературними новинками між вченими того часу.

Вже в наступному листі, між якими часова різниця майже вісім місяців, стає зрозуміло, що А.Ю. Кримський виконав прохання колеги у повному обсязі. Не дивно, що П. Жузе невимовно вдячний своєму колезі за посилку.

Знову він ділиться творчими планами: “Мной давно задумано составление подробнейшего арабско-русского словаря с внесением в него религиозно-философско-суфийских значений слов, не говоря уже о новых значениях, которые современные арабские литераторы стали придавать некоторым литературным старым словам” [ІР РБУВ, ф. XXXVI, спр. 275, 1 зв.]. Єдине, що його турбує, – це “слухи, что где-то в Москве или Петербурге* составляется также арабско-русский словарь. Хотелось бы узнать от Вас – верны ли эти слухи, которые, признаюсь, парализующе действуют на мою энергию и побуждают меня отложить свою работу до выяснения их”. Ймовірно, тут ідеться про словник М. Аттаї, що вийшов друком у 1913 році [Аттая 1913]. Слід згадати і про те, що незадовго до цього, у 1903 р., П. Жузе уклав та видав у Казані російсько-арабський словник [Жузе 1903], який фактично, без перебільшення, на десятиліття залишався єдиним у своєму роді у світі філології.

У листі до А. Кримського П. Жузе згадує про свій словник і заперечує неправильні припущення Агатангела Юхимовича, що він уклав свій словник на основі французько-арабського словника, зауважуючи, що “о самостоятельности моего

* Слово написано нерозбірливо.

труда Вы можете судить хотя бы по тому, что значительная часть моего словаря посвящена русизмам, поговоркам, пословицам и т.д. ... Охотно сознать и сознаю, что моему словарю до совершенства еще далеко, но для той цели, для которой он предназначается, и при тех условиях, при которых мне пришлось его составлять, он достаточен и заслуживает большего снисхождения" [ІР РБУВ, ф. XXXVI, спр. 275, 2 зб.].

Та все ж про повагу та доброзичливість свідчать останні рядки листа: "Еще раз благодарю Вас за книги и жду Вашего ответа. Прошу и впредь не забывать Вашего покорнейшего слугу П. Жузе" [ІР РБУВ, ф. XXXVI, спр. 275, 2 зб.].

Коротеньким за змістом є лист від Гергія Унжисва з Тифліса, який на той час проходив там військову повинність на правах вільнонайманого в 2-му Кавказькому саперному батальйоні. Текст джерела свідчить, що Агатангел Юхимович піклувався про долю цього свого адресанта на науковій ниві, оскільки автор пише до Кримського, що виконав дане ним завдання і вислав на ім'я директора разом із проханням. У листі Унжисв пояснює, що його робота складалася з того, щоб "дать точный перевод с арабского языка биографии Омара сына Абдул-Азиза" [ІР РБУВ, ф. XXXVI, спр. 452, 1-1 зб.], вказуючи при цьому, що, маючи завдання перекласти не менше 15 сторінок, він переклав 18, переписав арабський текст, поставив голосівки і виписав слова. На жаль, чим закінчилися ці перемовини, нам не відомо, оскільки інформаційна обмеженість листа не дає змоги нам цього зробити.

Незважаючи на скупість і уривчастість джерела (лише окремі екземпляри листів та окремі аркуші чи уривки з них), відповіді, запитання і роз'яснення, якими рясніють повідомлення, дають нам відомості про обсяги творчих взаємин і неосаяжність дружньої товариської взаємодопомоги та розуміння.

Про свої роботи він чекав не лише схвальних відгуків, хоча й досить своєрідно сприймав критичні зауваження. Здавалось, він кожне з них приймав до серця, але практично завжди пояснював ту чи іншу позицію у викладенні своєї точки зору. Інколи відчувається, що критика сприймалася ним болісно, але він не

оминав жодного зауваження, прагнув дати пояснення і відстояти власну точку зору, обгрунтовуючи свою правоту. Та, втім, як щиросердно і професійно сам Кримський давав поради і рекомендації, так само з повагою приймав їх від інших. Сам він також допомагав у коректурі рукописів, не тільки робив "правки", а й завжди прагнув обгрунтовано і переконливо пояснити обраний чи допустимий варіант.

У спілкуванні А. Кримський не обмежувався переповіданням буденних подій чи справ; з кожним зі своїх адресатів займався обміном літературою: надсилав примірники власних видань, просив надіслати й отримував книги та інший друкований матеріал, вкрай потрібний для наукових розвідок.

Ще одного забарвлення набувають його листи як спосіб консультацій із кваліфікованими знавцями мов чи з безпосередніми носіями говірок – уродженцями тих місцевостей і територій, що охоплювали коло наукової зацікавленості вченого.

Окрім усього, його листи – це тло, на якому сам автор відображає своє життя, власні переживання, потреби, прагнення піклування про інших та й, безумовно, потребу уваги до себе. Це зображення ним самим свого світогляду, вподобань, думок, мрій і прагнень. Іноді це й розпач, розчарування чи зневіра. Словом, все те, що хвилювало А. Кримського, що наповнювало сенсом його життя і працю чи, навпаки, завдавало душевних страждань і позбавляло спокою. Тому не дивно, що й листи до нього сповнені відвертості, прямої і сердечності.

Агатангел Юхимович відверто ділився своїми думками з друзями. Дещо усамітнений спосіб життя виливався у рядках листів як констатація фактів повсякденності, як щоденник із роздумами, як нотатки про плани подальшої роботи, як теплі бесіди у колі друзів. Відповідного характеру набували і листи до нього – очевидно, щирі рядки його листів мимоволі спонукали до взаємної відвертості.

Більшості епістолярію Кримського притаманні оповіді та переживання про власне самопочуття. Відповідно і в листах до нього часто-густо присутні хоча б декілька турботливих слів про його здоров'я та побажання подальших плідних наукових до-

сягнень.

Досить часто А. Кримський виступає як остання інстанція у винесенні справедливого вердикту стосовно спірного питання під час наукових дискурсів чи суперечок, а також як безпосередній зв'язковий та вістовий у справах науки, оскільки Кримський перебував у вирі наукових подій, а його адресанти були "відрізані" чи відмежовані від того, що відбувалося в наукових та освітніх центрах Російської імперії.

Дослідження невідомих складових епі-

столярної спадщини А.Ю. Кримського – це важлива справа не лише для розвитку вітчизняної галузі сходознавчої науки. Пошуки, опрацювання та аналіз такої джерельної бази, як листування видатних діячів минулого, розкривають для сьогодення малодосліджені сторінки науково-творчих та дружніх взаємовідносин вчених-орієнталістів різних країн, збагачуючи та примножуючи світову скарбницю сходознавства.

¹ За матеріалами ІР НБУВ.

ДЖЕРЕЛА

- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф. XXXVI, спр. 464. Шемшединов Адиль Саримурзаевич [Крымскому] Агафангелу Ефимовичу. Письмо 23 июня 1906 г., из Грозного. – 2 л.
- ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 452. Унжиев Георгий [Крымскому] Агафангелу Ефимовичу. Письмо 7 марта 1910 г. из Тифлиса. – 2 л.
- ІР НБУВ, ф. I, спр. 22976. Жузе П[] Крымскому Агафангелу Юхимовичу. Лист 11 листопада 1904 р. з Казані в Москву. – 2 арк.
- ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 275. Жузе П. [Крымскому] Агафангелу Ефимовичу. Письмо 22 июня 1905 г. из Казани. – 2 л.
- ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 434. Сабатаев [Сатылган] [Крымскому] Агафангелу Ефимовичу. Письмо 3 сентября 1899 г. из Зайсана. – 2 л.
- ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 435. Сабатаев [Сатылган] [Крымскому] Агафангелу Ефимовичу. Письмо 18 ноября 1899 г. из Верного. – 2 л.
- ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 436. Сабатаев Сатылган [Крымскому] Агафангелу Ефимовичу. Письмо 25 декабря 1899 г. из Пишпека. – 2 л.
- ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 437. Сабатаев С[атылган] [Крымскому] Агафангелу Ефимовичу. Письмо []. Начало рукописи отсутствует. – 1 л.
- Агатангел Кримський. Нариси життя та творчості.** Київ, 2006.
- Аттая М.О. Словарь арабско-русский.* Москва, 1913.
- Васильюк О.Д.* Листи В. Перетца до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ // *Східний світ*, 2010, № 3.
- Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.).** У 2-х т. Київ, 2005.
- Жузе П.* Ислам и просвещение // *Православный собеседник*, 1899, XI.
- Жузе П.* **Полный русско-арабский словарь.** 2 части. Казань, 1903.
- Жузе П.* Христианское влияние на мусульманскую литературу // *Православный собеседник*, 1904, II.
- Казахстан.** Национальная энциклопедия. Т. IV. Алматы, 2006.
- Сабатаев С.* Суд аксакалов и суд третейский у киргизов Кустанайского уезда Тургайской области // *Этнографическое обозрение*, 1900, № 3.
- Шемшединов А.* Легенды и сказания кумыков // *Этнографическое обозрение*, 1905, № 2–3.
- Шемшединов А.* Легенды и сказания кумыков // *Этнографическое обозрение*, 1910, № 1–2.